

УДК 343.36

DOI <https://doi.org/10.32840/pdu.2022.4.20>

Л. Ю. Тимофєєва

<https://orcid.org/0000-0002-6968-6587>

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри кримінального права

Національного університету «Одеська юридична академія»

ПОРУШЕННЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто проблеми, пов'язані з порушенням права на справедливий суд у кримінально-правовому аспекті. Правосуддя спрямоване на захист прав людини та громадянина, разом з тим в процесі провадження правосуддя також порушуються права певних учасників. У кримінальному провадженні зокрема, порушуються права обвинувачених, підозрюваних, потерпілих, свідків та інших учасників. Кримінальний Кодекс України містить низку кримінально-правових норм, спрямованих на забезпечення адекватної реакції держави на відповідні порушення.

Окремим аспектам цієї проблематики присвячена низка наукових робіт, в тому числі на рівні дисертацій та монографій. Разом з тим, у зв'язку з розвитком законодавства та судової практики у цій сфері, а також змін пов'язаних з умовами воєнного стану в Україні, ця проблема продовжує бути актуальною.

Незалежно від тяжкості кримінального правопорушення, за вчинення якого підозрюється особа, кримінальне провадження має відбуватись із додержанням загальновищезначених принципів. Зокрема принципів презумпції невинуватості, законності, справедливості, забезпечення гарантій захисту. Крім того, необхідно враховувати відповідну практику Європейського суду з прав людини, яка є обов'язковою до застосування згідно національного законодавства.

В науковій літературі неодноразово зверталась увагу на проблеми, які пов'язані з надмірною криміналізацією (В.О. Туляков, Д.О. Балобанова). Разом з тим, наголошується необхідність встановлення кримінальної відповідальності конкретної посадової особи, яка припустила порушення прав, передбачених Конвенцією, зокрема права на справедливий суд. Несправедливо б було продовжувати стягувати ці кошти з платників податків. Також система оподаткування має бути більш прозорою. Так громадяни будуть більш свідомо ставитись до звернень до органів правосуддя.

Ключові слова: правосуддя, забезпечення гарантії захисту, презумпція невинуватості, угода про визнання вини, самовикриття.

Постановка проблеми. Правосуддя спрямоване на захист прав людини та громадянина. Разом з тим в процесі провадження правосуддя також порушуються права певних учасників. У кримінальному провадженні зокрема, порушуються права обвинувачених, підозрюваних, потерпілих, свідків та інших учасників.

Окремі аспекти розглядуваної теми широко та достатньо детально досліджені в науковій літературі. Зокрема Н.М. Грень здійснив теоретико-правове дослідження реалізації права людини на справедливий суд шляхом процедури присудової медіації

(Львів, 2016) [1]. О.Л. Котович здійснив кримінально-правовий та кримінологічний аналіз охорони права на справедливий суд в Україні (Київ, 2013) [2]. О.В. Лемак дослідив питання права на судовий захист у конституційно-правовому аспекті (Харків, 2014) [3]. О.Ю. Льошенко у своїй дисертації дослідив питання реалізації права на справедливий суд у кримінальному провадженні України (Одеса, 2021) [4]. Ю.М. Мирошніченко розглянув процесуальні та філософсько-правові проблеми здійснення правосуддя в кримінальному провадженні (Харків, 2017) [5]. Р.В. Мілі-

ціанов дослідив питання змагальності сторін як основної конституційної засади судочинства в Україні (Харків, 2015) [6]. О.М. Овчаренко дослідив питання доступності правосуддя та гарантії його реалізації (Харків, 2017) [7]. О.Б. Прокопенко здійснив концептуальний аналіз та проаналізував практику реалізації права на справедливий суд (Харків, 2011) [8]. В.Г. Гончаренко та С.В. Гончаренко розглянули питання захисту як соціальної доктрини (2012) [9].

Крім того, окремі аспекти кримінальних правопорушень проти правосуддя розглядали: О.О. Дудоров, О.О. Кваша, В.О. Туляков, М.І. Хавронюк та ін. Разом з тим, у зв'язку з розвитком законодавства та судової практики у цій сфері, а також змін пов'язаних з умовами воєнного стану в Україні, ця проблема продовжує бути актуальною.

Метою статті є удосконалення положень чинного кримінального законодавства в частині деяких кримінальних правопорушень проти правосуддя, які безпосередньо пов'язані із порушенням права на справедливий суд у практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. («Право на справедливий суд») кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. (редакція від 23.12.2022 р.) № 1402-VIII [10] визначає

організацію судової влади та здійснення правосуддя в Україні, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і забезпечує право кожного на справедливий суд.

Згідно Закону України «Про доступ до судових рішень» від 22 грудня 2005 р. (редакція від 04.10.2021 р.) № 3262-IV [11] забезпечується відкритість судового процесу (ст. 2), доступ до Єдиного державного реєстру судових рішень (ст. 4), захист інформації, внесеної до Реєстру (ст. 8) та інші питання.

Кодекс доповнено статтею 376-1 («Незаконне втручання в роботу автоматизованих систем в органах та установах системи правосуддя») згідно із Законом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження автоматизованої системи документообігу в адміністративних судах» № 1475-VI від 05.06.2009 р., який набрав чинності з 1 січня 2010 р. У 2009 році було прийнято Положення про автоматизовану систему документообігу в адміністративних судах від 3 грудня 2009 р. № 129. Згідно з ч. 3 ст. 14 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» у судах загальної юрисдикції з 1 січня 2011 р. також запроваджується і функціонує автоматизована система документообігу. Виходячи із зазначених законодавчих приписів, нормами про автоматизовану систему документообігу суду були доповнені процесуальні кодекси.

Стаття 35 КПК України також передбачала відповідні положення. Законом № 2147-VIII від 03.10.2017 р. оновлено редакцію цієї статті щодо введення в дію частині можливості брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, функціонування офіційних електронних адрес та процедури реєстрації, автентифікації та доступу осіб до функціонуючих підсистем (модулів) ЄСІТС (електронний кабінет).

Вища рада правосуддя повідомила про це в оголошенні «Про початок функціонування відповідних підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС)» від 04.09.2021 р.

Інші окремі аспекти права на справедливий суд також підпадають під кримінально-правову охорону. Також необхідно звертати увагу на судову практику.

У справі ЄСПЛ «Григор'єв проти України» від 15 травня 2012 р. (заява № 51671/07) [12] встановлено порушення вимог п. 1 та пп. «с» п. 3 ст. 6 Конвенції у зв'язку з тим, що суд використав для засудження заявника визнавальні показання, які були отримані в результаті застосування фізичного впливу, коли його було затримано у зв'язку з адміністративним правопорушенням, але фактично допитано як підозрюваного, не забезпечуючи при цьому права мати захисника та права не свідчити проти себе. Національні судові органи не забезпечили справедливого судового розгляду щодо того, що визнавальні показання заявника були отримані в результаті застосування до нього фізичного впливу та за відсутності юридичної допомоги.

У п. 84 рішення ЄСПЛ зазначає, що докази, отримані за допомогою заходу, який визнано таким, що суперечить статті 3 Конвенції, потребують окремого підходу. Отже, згідно з практикою Суду, допустимість як доказів свідчень, отриманих за допомогою катування, з метою встановлення відповідних фактів у кримінальному провадженні призводить до його несправедливості в цілому, незалежно від доказової сили таких свідчень і від того, чи мало їх використання вирішальне значення для засудження підсудного судом (див. рішення у справі «Гефген проти Німеччини» (*Gafgen v. Germany*) [ВП], заява № 22978/05, п. 166).

Згідно з ч. 3 ст. 62 Конституції України, положень ст. 17 КПК України обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, отриманих незаконним шляхом, а також на припущеннях; усі сумніви щодо доведеної вини особи тлумачаться на її користь.

У попередніх статтях також проаналізовано деяку практику Верховного Суду стосовно цього питання, а також проблематику, пов'язану із забезпеченням права на захист засобами матеріального права [13]. Зокрема у постанові Верховного Суду від 7 грудня 2021 року (справа № 461/4425/18, провадження № 51-2424км21) розглянуто кримінальне провадження щодо обвинувачення свідка у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 384 КК. ВС дійшов висновку, що надання судами оцінки доказам, що стосу-

ються винуватості чи невинуватості особи в іншому кримінальному провадженні, суперечить зазначеній у статті 17 КПК засаді презумпції невинуватості та забезпечення доведеної вини.

Незалежно від тяжкості статті за якою обвинувачується особа, принцип презумпції невинуватості, вимоги щодо дослідження доказів мають бути ретельно досліджені. Забезпечення гарантій захисту є невід'ємною умовою будь-якого судового розгляду у правовій демократичній країні, а також відображені у практиці Європейського суду з прав людини, зокрема щодо порушень ст. 6 Конвенції.

Проблемним у цьому контексті є застосування ст. 389-1 КК («Умисне невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості»). КК було доповнено цією статтею у 2012 р. у зв'язку з прийняттям КПК України згідно із Законом № 4652-VI від 13.04.2012 р.

Сам по собі інститут угоди про примирення або про визнання винуватості в певній мірі суперечить положенням презумпції невинуватості.

Погляди на цей правовий інститут неоднозначні. Зокрема, як зазначає А.А. Крипак, термін «угода про визнання винуватості» викликає негативний образ прокурора й адвоката, які, незважаючи на певні службові обмеження та етичні принципи, небезкорисно «торгуються» про вирішення справи. Захист й обвинувачення «про щось домовляються», потім представляють своє рішення підсудному й судді, і провадження закінчується [14, с. 173, 15]. Суть застосування цього інституту трохи інакша. Разом з тим, певна проблематика є.

Згідно ст. 472 КПК в угоді про визнання винуватості зазначається про беззастережне визнання підозрюваним/обвинуваченим своєї винуватості у вчиненні кримінального правопорушення та умови часткового звільнення підозрюваного, обвинуваченого від цивільної відповідальності у вигляді відшкодування державі збитків внаслідок вчинення ним кримінального правопорушення (обов'язкові складові змісту угоди), а також обов'язки підозрюваного чи обвинуваченого щодо співпраці у викритті кримінального пра-

вопорушення, вчиненого іншою особою, якщо такі домовленості мали місце.

Згідно п. 10 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику здійснення судами кримінального провадження на підставі угод» від 11 грудня 2015 р. № 13 під беззастережним визнанням винуватості підозрюваним/обвинуваченим слід розуміти безумовне (повне) визнання ним своєї винуватості у вчиненні інкримінованого органом досудового розслідування кримінального правопорушення.

Також важливо звертати увагу на процесуальні наслідки укладення угоди. Згідно ст. 473 КПК наслідком укладення та затвердження угоди про примирення є: 1) для підозрюваного чи обвинуваченого – обмеження права оскарження вироку згідно з положеннями ст. 394 і 424 КПК та відмова від здійснення прав, передбачених п. 1 ч. 4 ст. 474 КПК; 2) для потерпілого – обмеження права оскарження вироку згідно з положеннями ст. 394 і 424 КПК та позбавлення права вимагати в подальшому притягнення особи до кримінальної відповідальності за відповідне кримінальне правопорушення і змінювати розмір вимог про відшкодування шкоди. Наслідком укладення та затвердження угоди про визнання винуватості для прокурора, підозрюваного чи обвинуваченого є обмеження їх права оскарження вироку згідно з положеннями ст. 394, 424 КПК, а для підозрюваного чи обвинуваченого – також його відмова від здійснення прав, передбачених абзацами 1, 4 п. 1 ч. 4 ст. 474 КПК.

Проблемним є також доказування у провадженнях щодо вчинення кримінальних правопорушень, передбачених ст. 389-1 КК. Згідно із п. 8 ч. 2 ст. 65 КПК не можуть бути допитані як свідки особи, які брали участь в укладенні та виконанні угоди про примирення в кримінальному провадженні, – про обставини, які стали їм відомі у зв'язку з участю в укладенні та виконанні угоди про примирення.

Порушення вимог п. 1 і пп. «с» п. 3 ст. 6 Конвенції у справі ЄСПЛ «Загородній проти України» від 24 листопада 2011 р. (Заява № 27004/06) [16] встановлено, оскільки право заявника на вільний вибір захисника було обмежено у спосіб, несумісний із вимогами зазначених положень,

з огляду на те, що, не вирішуючи протягом тривалого періоду питання щодо обмеження вибору захисника, державою створено ситуацію, несумісну з принципом юридичної визначеності, що є одним із базових аспектів верховенства права.

Разом з тим, судом відмовлено у відшкодуванні шкоди, що, як видається, дуже пов'язано із самим доступом до суду. Гр. Загородній вимагав 12361 грн (близько 1082 євро) компенсації судових витрат, яких він зазнав протягом проваджень у національних судах та у ЄСПЛ. ЄСПЛ вирішив, що за обставин справи констатація порушення сама по собі становить достатню справедливу сатисфакцію. Відповідно до практики Суду, заявник має право на компенсацію судових витрат, якщо буде доведено, що такі витрати були фактичними і неминучими, а їх розмір – обґрунтованим. У цій справі з огляду на наявні документи та вищезазначені критерії, Суд відхиляє вимогу щодо компенсації судових витрат, понесених заявником протягом проваджень у національних судах та вважає за належне присудити 250 євро компенсації судових витрат, понесених протягом провадження у цьому Суді (п. 62-65 рішення).

Не всі справи доходять до ЄСПЛ та витримують час проходження всіх національних інстанцій. Людина витрачає кошти на їх проходження, на правову допомогу, своє здоров'я. Та не отримує повернення навіть судових витрат.

Крім того, аналогічні порушення розглядаються ЄСПЛ по декілька разів. Та компенсація стягується з держави взагалі, тобто з коштів платників податків, а не конкретної посадової особи, яка припустила порушення.

Відсутність відповідальності конкретної посадової особи, яка припустила відповідне порушення є окремим проблемним аспектом.

Висновки. Кримінальне переслідування, незалежно від тяжкості кримінального правопорушення, за вчинення якого підозрюється або обвинувачується особа має відбуватись із додержанням загальноновизнаних принципів. Особливо це стосується принципу презумпції

невинуватості, законності, забезпечення гарантій захисту. Крім того, необхідно враховувати відповідну практику Європейського суду з прав людини, яка є обов'язковою до застосування відповідно до національного законодавства.

Незважаючи на проблеми, які пов'язані з надмірною криміналізацією, є необхідність встановлення кримінальної відповідальності конкретної посадової особи, яка припустила порушення прав, передбачених Конвенцією, зокрема права на справедливий суд. Несправедливо б було продовжувати стягувати ці кошти з платників податків. Також система оподаткування має бути більш прозорою. Так громадяни будуть більш свідомо ставитись до звернень до органів правосуддя.

Список використаної літератури:

1. Грень Н. М. Реалізація права людини на справедливий суд шляхом процедури присудової медіації: теоретико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2016. 250 с.
2. Котович О. Л. Охорона права на справедливий суд в Україні (кримінально-правовий та кримінологічний аналіз) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2013. 218 с.
3. Лемак О. В. Право на судовий захист: конституційно-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2014. 20 с.
4. Льошенко О. Ю. Реалізація права на справедливий суд у кримінальному провадженні України : дис. ... доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2021. 235 с.
5. Мирошніченко Ю. М. Процесуальні та філософсько-правові проблеми здійснення правосуддя в кримінальному провадженні : монографія. Харків : Панов, 2017. 200 с.
6. Міліціанов Р. В. Змагальність сторін як основна конституційна засада судочинства в Україні : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2015. 26 с.
7. Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Харків, 2017. 249 с.
8. Прокопенко О. Б. Право на справедливий суд: концептуальний аналіз і практика реалізації : монографія. Харків : ФІНН, 2011. 248 с.
9. Гончаренко В. Г. Гончаренко С. В. Захист як соціальна доктрина. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. № 1(23). С. 5–17.
10. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 р. (редакція від 23.12.2022 р.) № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>
11. Продоступ до судових рішень : Закон України від 22 грудня 2005 р. № 3262-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3262-15>
12. Григор'єв проти України: Справа ЄСПЛ від 15 травня 2012 р. (Заява № 51671/07). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_833#Text
13. Тимофєєва Л. Ю. Кримінальні правопорушення проти правосуддя та деякі питання співвідношення з практикою ЄСПЛ. *Право та державне управління* : збірник наукових праць № 2. 2022. С. 141–146.
14. Кріпак А. А. Особливості укладання угоди про визнання винуватості у кримінальному процесі України через призму зарубіжного досвіду. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2017. № 1. С. 170–176.
15. Гарасимів О., Захарова О., Ряшко О. Угода про визнання винуватості у кримінальному провадженні. *Кримінальний процес*. № 3. 2021. С. 249–253.
16. Загородній проти України : Справа ЄСПЛ від 24.11.2011 р. (Заява № 27004/06). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_739#Text

Timofieieva L. Violation of the right to a fair trial: criminal legal aspect

The article deals with the problems related to the violation of the right to a fair trial in the criminal law aspect. Justice is aimed at the protection of human and citizen rights, at the same time, the rights of certain participants are also violated in the process of justice. In criminal proceedings, in particular, the rights of the accused, suspects, victims, witnesses and other participants are violated. The Criminal Code of Ukraine contains a number of criminal law norms aimed at ensuring an adequate response of the state to relevant violations.

A number of scientific works, including at the level of dissertations and monographs, are devoted to certain aspects of this issue. However, in connection with the development of legislation and judicial practice in this area, as well as changes related to the conditions of martial law in Ukraine, this problem continues to be relevant.

Regardless of the severity of the criminal offense for which a person is suspected, criminal proceedings must be conducted in accordance with generally accepted principles. In particular, the principles of presumption of innocence, legality, justice, ensuring protection guarantees. In addition, it is necessary to take into account the relevant practice of the European Court of Human Rights, which is mandatory for application according to national legislation.

In the scientific literature, attention was repeatedly drawn to the problems associated with excessive criminalization (V.O. Tulyakov, D.O. Balobanova). At the same time, it is emphasized the need to establish criminal responsibility of a specific official who allegedly violated the rights provided for by the Convention, in particular the right to a fair trial. It would be unfair to continue to collect these funds from taxpayers. Also, the taxation system should be more transparent. Thus, citizens will be more aware of their appeals to the justice authorities.

Key words: *justice, guarantee of protection, presumption of innocence, plea agreement, self-revelation.*